

XALQARO HUQUQDA AHOLI TUSHUNCHASI VA UNING HUQUQIY MAQOMI

Doniyor Xolmirzayev

Termiz davlat universiteti,
Yuridik fakulteti o'qituvchisi.

Mardonov Javohir Jamshedovich

Termiz davlat universiteti yuridik fakulteti 3-kurs talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19466190>

Annotatsiya. Ushbu maqolada, xalqaro huquqda aholi tushunchasi va uning huquqiy maqomi haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Aholi tushunchasi xalqaro huquqda markaziy o'rin egallaydi, ayniqsa davlatning mavjudligini belgilash va shaxslar bilan suveren hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Aholi nafaqat demografik kategoriya, balki huquqiy tushuncha bo'lib, fuqarolik, inson huquqlari, davlatlilik va xalqaro javobgarlik kabi masalalarga ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: aholi, xalqaro huquq, davlatlilik, doimiy aholi, fuqarolik, inson huquqlari, suverenitet, huquqiy maqom, xalqaro normalar.

Kirish. Aholi xalqaro huquqda davlatning asosiy elementlaridan biri bo'lib, hudud, hukumat va suverenitet bilan bir qatorda davlatlilikning ajralmas qismi hisoblanadi. Xalqaro huquqiy doktrinada davlat mavjud bo'lishi uchun doimiy aholining mavjudligi zarur shart sifatida ko'rsatiladi. Biroq aholi tushunchasi faqat son jihatdan emas, balki shaxslar va davlat o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni ham o'z ichiga oladi¹.

Har qanday davlat aholisi quyidagi uch toifadan iborat bo'ladi:

- birinchidan, mazkur davlatning fuqarolari;
- ikkinchidan, xorijiy fuqarolar;
- uchinchidan esa fuqaroligi mavjud bo'lmagan shaxslar.

Bundan tashqari, ayrim oraliq guruhlar (masalan, ikki fuqarolikka ega bo'lgan shaxslar) ham uchraydi. Aholiga bevosita yoki bilvosita aloqador bo'lgan, jumladan, fuqarolik, jinoyatchilarni topshirish, inson huquqlari hamda chet el fuqarolarining huquqiy holati bilan bog'liq ko'plab xalqaro huquq normalari, shartnomaviy va odat huquqi qoidalari mavjud.

Fuqarolik jismoniy shaxs bilan davlat o'rtasidagi o'zaro huquq va majburiyatlarda ifodalanadigan mustahkam huquqiy bog'liqlikdir. Fuqarolik bilan bog'liq masalalar asosan davlatning ichki qonun hujjatlari orqali tartibga solinadi².

Yuridik oliy ta'lim muassasalarida xalqaro huquq fani asosan umumta'lim yo'nalishida o'qitib kelingan. Boshqa yuridik fanlar o'tilganda esa, muayyan huquq tarmog'ining xalqaro huquq bilan o'zaro bog'liqligi amalda yetarli darajada inobatga olinmagan. Shu sababli milliy huquq bilan xalqaro huquq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yoritib beruvchi o'quv adabiyotlarini yaratish bugungi kunda nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Bundan tashqari, asosiy e'tiborni amaliy faoliyat yurituvchi yuristlar uchun muhim ahamiyat kasb etadigan, jumladan, xalqaro iqtisodiy huquq, xalqaro jinoyat huquqi hamda boshqa xalqaro huquq tarmoqlariga qaratish maqsadga

¹ O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida 13.03.2020 yildagi O'RQ-610-son <https://lex.uz/docs/-4761984?type=print>

² A. Saidov. Xalqaro huquq. Toshkent, 2001 356 bet.

muvofiqdir. Barcha yuristlarni nihoyatda murakkab va ko‘p tarmoqli tizimga aylangan xalqaro huquq bo‘yicha yetuk mutaxassis darajasiga yetkazish masalasini qo‘yish real emas³.

Hozirgi kunda hatto xalqaro huquq bo‘yicha mutaxassis ham uning barcha yo‘nalishlarini to‘liq egallay olmaydi. Shu bois, bizning asosiy vazifamiz milliy huquq sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarga muayyan masalalarni hal etishda zarur bo‘lgan manbalarni topish va ulardan foydalanish uchun xalqaro huquqning asosiy bilimlarini berishdan iboratdir. Shuningdek, ta’kidlash joizki, hatto xalqaro huquqning alohida bir sohasini chuqur o‘rganish ham nazariy jihatdan puxta asoslanmagan bo‘lsa, uni to‘g‘ri anglashni kafolatlamaydi. Shu sababli mazkur ma’ruzalar kursida muayyan yo‘nalishda yo‘l topish uchun zarur bo‘lgan umumiy va maxsus qismlarga alohida urg‘u berilgan.

Zamonaviy xalqaro huquqda aholi fuqarolik, inson huquqlari va o‘z taqdirini o‘zi belgilash kabi tushunchalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu bois uning huquqiy maqomini tushunish xalqaro normalar asosida shaxslar va aholi guruhlarning holatini tahlil qilishni talab etadi.

Xalqaro huquqda “aholi” deganda odatda ma’lum bir davlat hududida doimiy yoki yarim doimiy yashovchi shaxslar yig‘indisi tushuniladi. Unga fuqarolar, rezidentlar, shuningdek ayrim hollarda chet elliklar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar ham kiradi.

Aholi tushunchasi “xalq” tushunchasidan farq qiladi. “Xalq” ko‘proq o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqi bilan bog‘liq siyosiy va huquqiy mazmunga ega. Aholi esa demografik va faktik tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Davlatning mavjudligi uchun doimiy aholining bo‘lishi muhim mezon hisoblanadi. Xalqaro huquq aholi soni bo‘yicha aniq talab qo‘ymaydi, biroq u yetarlicha barqaror bo‘lishi va davlat boshqaruvini ta’minlay olishi zarur. Aholining huquqiy ahamiyati davlatlilik mezonlarida yaqqol ko‘rinadi.

Davlat quyidagi elementlarga ega bo‘lishi kerak:

- aniq belgilangan hudud;
- doimiy aholi;
- hukumat;
- boshqa davlatlar bilan munosabatlarga kirishish qobiliyati.

Aholi davlatning insoniy asosini tashkil etadi. Aynan aholi orqali suveren hokimiyat amalga oshiriladi va davlat legitimligi ta’minlanadi. Zamonaviy davlatlarda aholi tarkibi turlicha bo‘lishi mumkin: fuqarolar, migrantlar, qochqinlar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar. Xalqaro huquq aholi tarkibining bir xil bo‘lishini talab qilmaydi. Shaxslarning huquqiy maqomi asosan fuqarolik tushunchasi orqali belgilanadi. Fuqarolik shaxs va davlat o‘rtasidagi huquqiy bog‘liqlikni ifodalaydi hamda huquq va majburiyatlarni belgilaydi⁴.

Fuqarolik shaxsning xalqaro huquq doirasida himoya qilinishini ta’minlaydi. Aynan fuqarolik orqali shaxs davlat yurisdiksiyasiga bo‘ysunadi va diplomatik himoyadan foydalanish huquqiga ega bo‘ladi. Davlatlar fuqarolikni berish yoki undan mahrum etish tartibini mustaqil belgilaydi.

³ Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquqi nazariyasi asoslari: Yuridik oliy oquv yurtlari uchun darslik- T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. 392 b.

⁴ United Nations High Commissioner for Refugees. *Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status*. 2019.

Biroq bu vakolat mutlaq emas, chunki xalqaro huquq fuqarolikdan asossiz mahrum qilishni cheklaydi. Shuningdek, xalqaro inson huquqlari tizimi har bir insonning fuqarolikka ega bo'lish huquqini tan oladi.

Aholining huquqiy maqomida muhim muammolardan biri - fuqaroligi bo'lmagan shaxslar masalasidir.

Apatrid - hech bir davlat tomonidan fuqarosi sifatida tan olinmagan shaxsdir. Bunday shaxslar ko'plab muammolarga duch keladi: ta'lim, tibbiy xizmat, ish bilan ta'minlanish va huquqiy himoyadan foydalanish imkoniyatlari cheklangan bo'ladi. Ular xalqaro safar qilishda ham qiyinchiliklarga duch keladi⁵.

Xalqaro huquq bu muammoni hal qilish uchun bir qator konvensiyalarni ishlab chiqqan.

Ularning asosiy maqsadi apatridlikni kamaytirish va bunday shaxslarning huquqlarini himoya qilishdan iborat.

Zamonaviy xalqaro huquqda shaxslar mustaqil huquq subyekti sifatida tan olingan, ayniqsa inson huquqlari sohasida. Tarixan shaxslar xalqaro huquq subyekti emas deb qaralgan bo'lsa, bugungi kunda bu yondashuv o'zgargan.

Inson huquqlari tizimi barcha insonlar, ularning fuqaroligidan qat'iy nazar, asosiy huquqlarga ega ekanligini tan oladi. Shu bilan birga, ayrim huquqlar, xususan siyosiy huquqlar, fuqarolik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shunday qilib, aholi faqat davlat tarkibiy elementi emas, balki huquqlarga ega faol subyekt sifatida ham namoyon bo'ladi.

Xalqaro huquq alohida aholi guruhlarini ham tan oladi va ularni himoya qiladi. Bunday guruhlariga milliy ozchiliklar, tub xalqlar va qochqinlar kiradi. Ularning huquqiy maqomi turli xalqaro hujjatlar orqali belgilanadi⁶:

- ozchiliklar o'z madaniyati, tili va dinini saqlash huquqiga ega;
- tub xalqlarga yer va o'zini o'zi boshqarish huquqlari beriladi;
- qochqinlar maxsus xalqaro himoyaga ega.

Ko'p millatli davlatlarda bunday guruhlarining huquqlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Aholi davlat boshqaruvida ham muhim rol o'ynaydi. Aholi soni va tarkibi siyosiy vakillik, resurslarni taqsimlash va ijtimoiy siyosatni shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab davlatlarda aholini ro'yxatga olish (aholi sanog'i) qonuniy tartibda amalga oshiriladi. Bu jarayon parlamentdagi o'rinlar taqsimoti va moliyaviy resurslarni ajratishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli aholi nafaqat huquqiy tushuncha, balki boshqaruv vositasi hamdir.

Xulosa. Xalqaro huquqda aholi tushunchasi murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u demografik, huquqiy va siyosiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Aholi davlatning asosiy elementi sifatida suverenitet va boshqaruvning insoniy asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, aholi tarkibidagi shaxslarning huquqiy maqomi fuqarolik, inson huquqlari va xalqaro normalar orqali belgilanadi.

Xalqaro huquq bu borada katta yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, apatridlik, migratsiya va ozchiliklar huquqlari kabi muammolar hanuz dolzarb bo'lib qolmoqda. Umuman olganda, aholi tushunchasi xalqaro huquq tizimining muhim ustunlaridan biri bo'lib, u davlat va shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi.

⁵ James Crawford. *Brownlie's Principles of Public International Law*. Oxford University Press, 2019. 785 p.

⁶ Malcolm N. Shaw. *International Law*. Cambridge University Press, 2017.

<https://invent.ilmkidunya.com/images/Section/international-law-css-book.pdf>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida 13.03.2020 yildagi O'RQ-610-son <https://lex.uz/docs/-4761984?type=print>
2. A. Saidov. Xalqaro huquq. Toshkent, 2001 356 bet.
3. Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquqi nazariyasi asoslari: Yuridik oliy o'quv yurtlari uchun darslik- T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. 392 b.
4. United Nations High Commissioner for Refugees. Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status. 2019.
5. James Crawford. *Brownlie's Principles of Public International Law*. Oxford University Press, 2019. 785 p.
6. Malcolm N. Shaw. *International Law*. Cambridge University Press, 2017. <https://invent.ilmkidunya.com/images/Section/international-law-css-book.pdf>